

OVER EEN ROTTERDAMSE SCHOOLATLAS UIT DE 19DE EEUW

DOOR MR. W. F. LICHTENAUER

HET jaar 1977 heeft ons het eeuwfeest gebracht van de Bos, onze terecht bekende schoolatlas, welke door een gelukkige samenwerking van auteurs en uitgevers de beten van de tand des tijds ongewoon gelukkig heeft doorstaan. Zulks mag intussen niet uit het oog doen verliezen, dat reeds vóór 1877 redelijk goede schoolatlassen bestonden en dat onze stad in dit verband geen slecht figuur sloeg, zij het dan dat door omstandigheden in het feitelijke vlak aan deze producten een minder lang leven beschoren is geweest dan aan hun Groningse soortgenoot ten deel is gevallen. Ik meen intussen dat ook deze Rotterdamse werkstukken de aandacht waard zijn en ik acht mij te eerder geroepen haar te vragen, omdat ik als bezitter van de schoolatlas van mijn vader in de gelegenheid ben op dit onderdeelje van de cultuurgeschiedenis enig nader licht te werpen. In dit verband worde er reeds terstond de aandacht op gevestigd, dat blijkens het toonaangevende werk van prof. dr. ir. C. Koeman over de Nederlandse atlassen zulke nederige leden van die grote familie toch blijkbaar vooral te vinden zijn in openbare bibliotheken. Dit is verklaarbaar: wie bewaart zijn eenvoudige schoolboeken, al dan niet gemaltraitéerd, ook nadat hij zijn tas zegevierend aan een vlaggestok heeft gehangen ten bewijze, dat een periode uit zijn leven achter de rug is. Het toeval heeft gewild, dat ik in dit opzicht bevoorrecht ben. Mijn familie woonde ruim vijfenvijftig jaren in een groot Rotterdams grachtenhuis, waar verschillende generaties hun sporen hadden achtergelaten en jongere deze nazochten. Kasten en laden, waarvan de sleutels reeds decennia niet meer opspoorbaar waren, bleken, niet bestand als zij waren tegen de snuffelneigingen van de jeugd, na min of meer gewelddadig openbreken schatten, zij het eenvoudige, van archivalische aard te bevatten. Uit een kastje onder zo'n heerlijk ouderwetse pers voor wasgoed kwam, nadat met veel inspanning het bovenstuk was opgelicht, een groot aantal schoolboeken te voorschijn van mijn vader, die zich daarin moet hebben vermeld tussen 1861 en 1871, op de lagere school en op de gloednieuwe H.B.S.

Daaronder bevond zich, nederig doch interessant, de door O. Petri uitgegeven 'School-Atlas van Alle Deelen der Aarde, opgedragen aan Zijne Excellentie den Heere Graaf J. van den Bosch'. Zoals zo vaak was dit werkje niet gedateerd, blijkbaar als beschutting tegen te vroege veroudering, waarvoor uitgaven van deze aard nu eenmaal zo licht vatbaar zijn in deze wereld waarin bijkans niets bestendigs is. De boekhandelaar, die in 1840 begonnen was met deze uitgaaf, Adolf Baedeker, geboortig uit Essen, die om voor mij duistere redenen zijn activiteit op dit gebied opdroeg aan de schepper van het cultuurstelsel, was in dit opzicht openhartiger: van 1848 tot 1858 verschenen onder zijn naam, of althans mede onder zijn naam, zes uitgaven van een Schoolatlas van alle delen der aarde, achtereenvolgens bevattende 22, 24, 24, 24, 25 en 25 kaarten (afgezien van twee delen onder de naam Kleine Handatlas, onderscheidenlijk uit 1842 en 1851). Deze aanvankelijk aan de Hoofdsteege en later aan de Hoogstraat gevestigde boekhandelaar en uitgever was een jongere broer van de beroemde Karl van de reisgidsen (hoc nomen est omen!). Hij verhuisde reeds op 1 december 1844 naar Keulen, doch hield blijkbaar toch een belang aan in de Rotterdamse zaak, doordat hij op de één of andere manier ging samenwerken met de Duitser Otto Petri, (Brunswijk 1822-Delft 1873) die later de zaak alleen zou voortzetten, tot zijn dood in 1873 (zijn weduwe zou het nog uithouden tot 1884, toen zij de zaak overdeed aan A. Eeltjes in de Opper, waar haar man zich in 1858 had gevestigd). Koeman schrijft hem vier grote en één kleine schoolatlas toe. De eerste met 24 kaarten plaatst hij 'waarschijnlijk' tussen 1848 en 1851; de tweede, ook met 24 kaarten, tussen 1857 en 1860; de derde met 25 kaarten omstreeks 1870; de vierde met 26 kaarten omstreeks 1873. In de derde uitgaaf tekent A. Baedeker voor de kaarten, in de vierde luidt de ondertekening 'Herzien door L. J. C. Ludolph'. Deze Ludolph (Hellevoetsluis 1818-Rotterdam 1880) was in 1858 nog huisonderwijzer. In 1860 werd hij hoofd van een 3e klasse lagere jongensschool aan de Karresteeg als onderwijzer van de 2e rang met acte van toelating Engels en Frans tegen een tractement van gemeentewege van f 1800.—, vermeerderd met vijf procent van het schoolgeld. Dit emolument kan niet meer dan ten hoogste een paar honderd gulden hebben bedragen en dat is ruim geschat. Toevaligerwijs heeft mijn vader bij hem op de lagere school gegaan,

waardoor ik in staat ben hierbij zijn portret te tonen.

Deze man zou dus tegen 1873 de oorspronkelijke kaarten van Baedeker hebben herzien. Doch hier treedt de (H.B.S.?)-atlas van mijn vader ten tonele. Deze blijkt immers een door Koeman niet vermelde eigen druk te zijn, waarin de kaarten nog slechts ten dele door Ludolph zijn herzien, te weten alleen:

- 1.^a wereldkaart onder Mercator's projectie;
5. Frankrijk;
6. Groot Brittanje en Ierland;
7. Denemarken, Sleeswijk-Holstein en Lauenburg;
14. Zwitserland en het Vorstendom Lichtenstein;
15. Italië;
17. Rusland en Europa;
18. Azië;
21. Afrika;
22. Noord-Amerika;
24. Zuid-Amerika.

Ludolph had toen de volgende nog niet herzien:

- (2). Wereldkaart (Hemispheres) reeds om de eenvoudige reden, dat deze kaart in mijn atlas ontbreekt;
- (3). Europa;
4. Spanje en Portugal;
8. Zweden en Noorwegen;
9. De Nederlanden, Luxemburg en België;
10. Het Koninkrijk der Nederlanden;
11. Duitschland en Zwitserland;
12. Statenverbond van het Noordelijk Duitschland (in de atlas van \pm 1873: Het Duitsche Keizerrijk);

Ongenummerd in de uitgaaf van \pm 1873: De Zuid-Duitsche Staten en het Alpeengebied van Genève tot Weenen, dat in mijn atlas ontbreekt;

13. Het Keizerrijk Oostenrijk;
16. Europeesch Turkije en Griekenland;
19. Nederlandsche Overzeesche Bezittingen (m.i.v. de Kust Nederlandsch Guinea);

ongenummerd in de laatste Petri-uitgaaf: Het eiland Java, dat wèl voorkomt in mijn exemplaar.

23. Vereenigde Staten van Noord-Amerika;
25. Australië;
26. Palestina.

Overigens vertoont onze atlas nog enige afwijkingen, t.w.:

7. De kaart van Denemarken omvat mede Sleeswijk-Holstein en Lauenburg.
19. Onder de Nederlandsche Overzeesche Bezittingen heten St. Martin en St. Eustatius nog alleen de Nederlandsche Antillen (dus geen verzamelnaam voor de zes eilanden), terwijl in ons exemplaar ook Saba aangegeven staat.

Voor zover de kaarten in ons exemplaar niet zijn 'herzien door L. J. C. Ludolph' zijn zij daar aangeduid met: 'D. Heyse graveur lith. te 's Hage'. Deze Désiré Heyse was een in 1818 in Gent geboren commies van het Departement van Oorlog te 's-Gravenhage (Topografisch Bureau), bekend als tekenaar en kaartsteengraveur.

Ludolph was dus bepaald niet de eerste de beste, ondanks zijn betrekkelijk bescheiden positie en inkomen. Hij heeft klaarblijkelijk jarenlang gewerkt aan de herziening van de Atlas Baedeker-Petri.

De vraag is, wanneer de atlas van mijn vader het licht heeft gezien. In acht nemende, dat hij in 1871 de H.B.S. verliet is dit jaar terminus ad quem. Als terminus a quo meen ik 1865 te mogen aannemen. Voor zijn tiende jaar zal de toenmalige scholier de atlas niet nodig hebben gehad. Toetsen wij deze veronderstellingen aan de kaarten. Elzas-Lotharingen is nog Frans en Duitsland kent het Statenverbond van Noordelijk Duitsland, waartoe Saksen, als laatste, op 21 oktober 1866 toetrad. (Hohenzollern had als noordduits vorstendom in Zuid-Duitsland hier de eer van een eigen inzet.) Deze laatste kaart is nog niet door Ludolph bewerkt (hetgeen natuurlijk niets zegt over haar ouderdom, hij behoefde wel geen bepaalde volgorde in acht te nemen), die van Frankrijk wel. Ludolph heeft ook de kaart van Denemarken bewerkt, waarop Sleeswijk-Holstein en Lauenburg nog als eigen entiteiten voorkomen. Dus tekende Ludolph haar voordat Sleeswijk-Holstein op 24 januari 1867 in Pruisen ingelijfd werd. Naast het Keizerrijk Oostenrijk stond nog het Lombardisch-Venetiaansche Koningrijk aangegeven, doch dit bewijst niets voor de datering, omdat die kaart nog niet door Ludolph bewerkt is. Wel beijverde deze zich voor Zwitserland (en Lichtenstein), zulks in afwijking van de druk uit 1857-1860 (?), waar nog sprake was van het vorstendom Neuchatel, zodat die kaart blijkbaar voor 1857 getekend was, toen de Koning van Pruisen afstand deed van zijn aanspraken op dit gebied. De kaart van Italië kent nog wel de Kerkelijke

Staat, niet meer een Lombardisch-Venetiaansch Koninkrijk, zodat Ludolph haar blijkbaar in 1866 of later (doch voor 1870) heeft 'herzien'. Voor de tijdsbepaling is de kaart van Rusland niet belangrijk, doch het is curieus, dat terwijl slechts betrekkelijk weinig steden erop zijn aangegeven deze eer bij uitzondering te beurt valt aan het gehucht Balaklawa, zodat Ludolph met zijn Engelse bevoegdheid blijkbaar Tennyson kende en het nuttig vond deze herinnering vast te leggen aan de charge of the light brigade. De kaart van Oost-Indië kleurt Sumatra nog slechts zeer ten dele, zodat Ludolph deze kaart blijkbaar 'herzien' heeft voor het Sumatra-verdrag met Engeland van 1871.

Daarna heeft Ludolph zijn krachten gewijd aan Afrika. Dat was geen dankbaar werk, want daarop kwam nog heel veel 'wits' voor. Als Nederlander valt het natuurlijk op, dat de kust van Guinea nog Nederlandse bezittingen kende. Dus is hier de terminus ad quem 1872. En passant worde hier slechts opgemerkt, dat vele nieuwe oude namen op deze kaart voorkomen, zoals Biafra, Benin en Namaqua, dat nu blijkbaar als Namibië klinkt. In Noord-Amerika blijkt Alaska reeds aan de Verenigde Staten te behoren, zodat hier weder 1867 als terminus a quo opduikt, zij het dan dat de Russische spelling Aljaska hier door Ludolph nog aangehouden is. In Zuid-Amerika doet het vreemd aan, dat Ludolph nog de naam Granada handhaaft voor Colombia, waar deze nieuwe aanduiding toch reeds uit 1861 dateerde.

Ik meen deze detailfout te mogen beschouwen als een slip of the pen van meester Ludolph. Als wij hiervan afzien dan blijft als speelruimte voor de datering van onze atlas over: 1867-1872. Koeman plaatst tastenderwijs de laatste drie hem bekende Petri-drukken in 1857-1860, 1870 en 1873. Ik ben, alle veronderstellingen tezamen genomen, geneigd mijn exemplaar te stellen op begin 1867, zijnde zo vroeg mogelijk in de door mij veronderstelde tijdruimte. Alle uitgevers zullen immers streven naar een zo ruim mogelijke marge tussen drukken van eenzelfde boekwerk voor schoolgebruik. Tussen begin 1860 en eind 1872 liggen dertien jaar, zodat begin 1867 iets verder dan halverwege ligt. Deze indeling lijkt mij aanvaardbaar. Mijn vader zou dus zijn atlas juist bij het begin van zijn H.B.S.-jaren als nieuwe editie hebben kunnen verkrijgen.

Thans teruggaand naar mijn begin: hoe verhoudt zich de Petri-atlas kort na het begin van de herzieningsarbeid van Lu-

dolph tegenover de blijkbaar tien jaren later verschenen Bosatlas? Het wil mij voorkomen, dat zij tegenover de op de duur succesrijker zuster geen al te slecht figuur sloeg. Alle kaarten zijn goed getekend en gelithografeerd, en geven blijk ervan het essentiële te willen bieden. De wereldkaart als inleidster geeft ook de zeestromingen aan. Verschillende inzetten geven details: Parijs en omstreken, een lijst van de Franse departementen, omstreken van Londen, de voornaamste fabrieksdistricten van Engeland (van Leeds tot Winchester), Kopenhagen, IJsland, Faröer, Amsterdam, de provincie-wapens van Nederland, Luxemburg (op een grotere schaal dan in de verzamelkaart van alle Nederlanden), namen van enige Zwitserse bergtoppen, omstreken van Napels, de reeds eerder vermelde inzetten van de Nederlandse koloniën, opgaaf van bergen in Mexico, hoogland van Quito, verdeling van Australië met vermelding van het aantal graafschappen in elk onderdeel. Wat Bos geheel ontbeert is de gedetailleerde kaart van Palestina met de stammen Israëls en een uitvoerig plan van Jerusalem. De geaccidenteerdheid van het Heilige Land wordt mede aangegeven.

Ook worden voor ieder onderdeel de passende eenheidsmaten van afstand aangegeven. Elke kaart geeft hem in geografische mijlen. Maar daarnaast: oude Frans Lieues, myriameters; Duitse Geographische mijlen, Engelse Statue miles, Engelse zeemijlen; uren-gaans (voor alle Nederlanden); Duitse mijlen; Hollandse mijlen (uren gaans) en Zwitserse uren gaans; Italiaanse mijlen; Russische wersten. Uiteraard worden steden van bijzondere aard door onderscheidende onderstrepingen aangegeven, worden spoorwegen en kanalen aangeduid, zijn allerlei koloniale gebieden door kleuren onderscheiden. In de zeewateren van Nederland, Groot Brittanje en Frankrijk is aangeduid waar ons volk bepaalde zeeslagen heeft geleverd (de ontroerende vermelding van Balaklawa is hierboven reeds vermeld).

De eerste Bosatlas toont daarnaast natuurlijk ook pluspunten: Europa werd daar staatkundig en natuurkundig weergegeven, Middel-Europa ook natuurkundig, er was nog een tweede wereldkaart, alsmede een algemene kaart van aanduiding van winden en bodemgegevens. Daarentegen werd Zuid-Amerika in de Petri-atlas staatkundig beter aangegeven.

Er waren dus over en weer licht- en schaduwzijden, waarbij Bos toch wel iets beter voor de dag kwam, maar deze atlas was

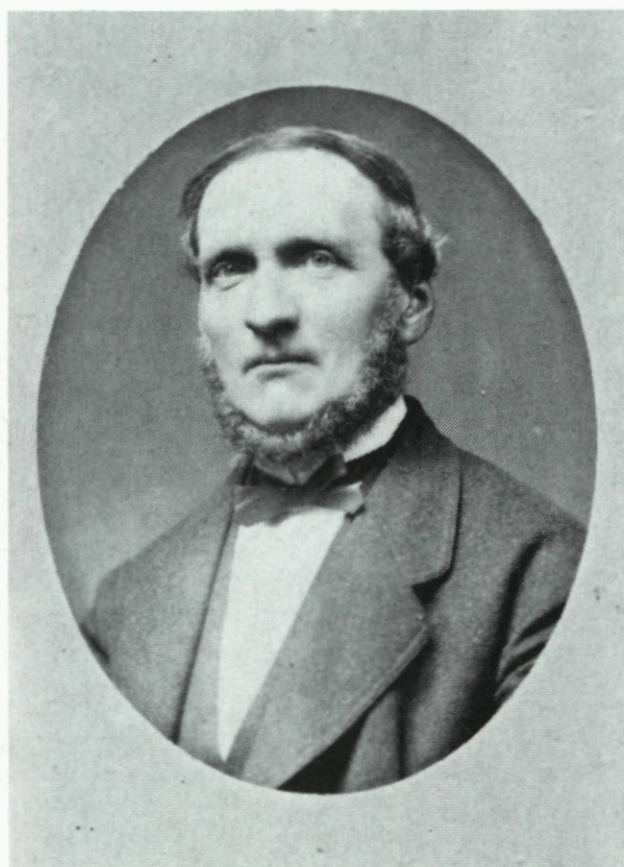
ook vrij veel jonger.

Alles tezamen genomen kon een middelbare scholier tussen ongeveer 1867 en 1871 met de Petri-atlas ook zeer goed aan zijn trekken komen.

Ik moet hierbij toegeven, dat ik mij niet heb verdiept in enkele andere schoolatlassen uit die tijd (zoals Frijlingh, Jaeger en Kuyper), waarvan de studie mij te ver zou afleiden van de huiselijke opzet van deze bijdrage.

Ten slotte moge er nog op gewezen worden, dat het formaat van de Petri-atlas wel handzamer was dan dat van die van Bos en dat althans zijn uiterlijk bepaald fleuriger was dan zijn roemruchte tegenhanger: in sierlijke vergulde letters staat op een harde wijnrode ondergrond de naam centraal boven een gelijk gekleurde aardbol en de naam van de uitgever in een raam van plantaardige elementen, waarin ook een Chinees en een Indiaan zijn afgebeeld, een aantal vertegenwoordigers van het dierenrijk (edelhert, tijger, vogels, een aap, een bundel werktuigen voor vergemakkelijking van de voortbeweging e.d.), alsmede een opsomming van de werelddelen in een bevallig lint. De kunstenaar die dit alles wrochtte was een zekere R. Haarhaus.

Kortom: dit stuk van Rotterdamse druk- en sierkunst verdiende aan de vergetelheid ontrukkt te worden.

37. *Lodewijk Johan Christoffel Ludolph (1818-1880), hoofdonderwijzer aan een lagere jongensschool te Rotterdam, herziener van de kaarten in de schoolatlas van Otto Petri.*

38. *De schilder Adrianus van der Plas in zijn atelier.*

40. Pater F. Hendrichs S.J. 1932.

39. De moeder van Adr. van der Plas. Olieverf 1929.